

Ang Dalumat ng Panahon at Espasyo sa Mga Traki ng Dulangan Manobo¹

ni Rosario Cruz-Lucero

ABSTRACT

This paper introduces the duyuy nga traki “narrative chants” of the Dulangan Manobo, one of the least-documented subtribes of the large Manobo tribe inhabiting most of Mindanao. It attempts an interpretation of their concept of time and space as expressed, implicitly or explicitly, in these traki. The empirical bases for these interpretations are cultural, political and historical data, which are woven into the analyses. Contemporary data include the tribe’s attempts to assert their Ancestral Domain Claims. Their creation myth, trickster tale, origin stories, etiological legends about natural formations, etc. are interpreted in the light of their economic system and the shifts from one occupational practice to another; historical experiences, such as the coming of outsiders, viz., the Muslims, Americans and homesteaders; and the politics of their location.

The narrative chants were recorded in the original Manobo while an interpreter translated these line-by-line into Hiligaynon, which I then translated in Filipino. The narrative chants presented in this paper are the translations into Filipino. This research was conducted in the municipality of Kulaman and the village of Todog, both in the province of Sultan Kudarat. Two weeklong visits were made by this writer to these areas in October 2002 and May 2003, primarily to record the duyuy nga traki performed by Baha Lambay Beliyán, and to interact informally with the Dulangans.

Keywords: *Mindanao, indigenous peoples, myth, politics and place, internal migration, Dulangan Manobo, tradisyong pabigkas, minanang di-materyal, dislocation*

Ang papel na ito ay panimulang pag-aaral sa pagdalumat ng pangkat etnikong Dulangan Manobo sa panahon at espasyo, na makikita sa kanilang panitikan. Isinaalang-alang ang mga panloob na salik at ang panlabas na kapaligiran, gayundin ang kasaysayan at kasalukuyang kalagayan ng pangkat na ito. Ang dalawang lugar na pinagsaliksikan ay ang bayan ng Kulaman at Barangay Todog, kapuwa sa munisipyo ng Kulaman, probinsya ng Sultan Kudarat. Noong Oktubre 2002 at Mayo 2003, aking pinakinggan at itinala sa bayan ng Kulaman ang mga *duyuy nga traki*² ng isang datu at *manugduyuy* na si Baha Lambay Beliyán.

Para sa mga kasapi ng liping Manobo sa Mindanao, ang salitang *manobo* ay pangngalang pambalana at heneriko, na nangangahulugang “tao” (DuBois 2005: 12; Maquiso 1977: 10-11). Dahil dito, gagamitin ko sa papel na ito ang salitang “manobo” kapag singkahulugan nito ang konsepto ng “sangkatauhan” o ng indibiduwal na “tao.” Gagamitin ang pangngalang pantangi na “Manobo” kapag tinutukoy ang tribu o kasapi ng tribung Manobo, isang konseptong nabuo gawa ng pagpasok ng iba’t ibang liping etniko sa Mindanao, na pinangunahan ng mga Muslim at sinundan ng mga Kastila. Ayon sa mga tala nina Blair at Robertson (1903), “Manobo” ang bansag ng mga nadatnang katutubo ng mga Kastila sa Mindanao noong siglo ikalabimpito (Maquiso 1977: 9).

Tinagurian ding *nitibu*, o *lumad* ang liping Manobo. Ang salitang “nitibu” ay gamit ng ilang tribung Manobo, halimbawa, ng mga Tagabawa Manobo, upang tukuyin ang mga sarili bilang mga katutubo ng Mindanao (DuBois 2005: 87). Malinaw na nagmumula ang salitang ito sa Kastilang *nativo*, *native* sa Inglés. Ang salitang *lumad* naman ay mula sa mga migranteng Bisaya, kapag tinutukoy nila ang mga katutubo ng Mindanao (Royandoyan at Atillo 2000: w.p.).

Para naman sa mga akademiko, mananaliksik, at iskolar, *Manobo* ang bansag sa katutubong lipi ng Mindanao. Kasalukuyang nagiging popular ang salitang *lumad* bilang katumbas ng terminong “Manobo.” Ngunit tutol ako sa salitang “lumad” bilang taguri sa mga Manobo, dahil tanda ito ng lingguwistikong gahum (o hegemony) ng kulturang Bisayang unti-unti nang lumalamon sa kultura at pagkakakilanlang Manobo. Katunayan, hindi naman

nitibu, o lumad ang turing ng isang lipi sa sarili, kung hindi ito nagkaroon ng interaksyon sa mga banyaga, kapuwa Filipino man o hindi, sa pamamagitan ng pananalakay o lehitimong pagkamkam sa mga lupa nito. Sa kanilang sariling mundo, sila’y simpleng tao/manobo lamang.

Maraming tribung Manobo ang nakakalat sa iba’t ibang lalawigan ng Mindanao, tulad ng Davao, Cotabato, at Agusan. Sa paglipas ng mahabang panahon ay nagkaroon ng kanya-kanyang bansag at wika ang bawat tribo. Ang mga Dulangan Manobo ang tribung nakatira sa bulubundukin ng Daguma, na nakahanay sa mga lalawigan ng Cotabato at Sultan Kudarat. Maaari ring tagurian ang mga partikular na pangkat Manobo, ayon sa munisipyong kanilang tinitirhan. Halimbawa, ang mga Dulangan Manobo na nakatira sa munisipyo ng Lebak ay tinatagurian ding “Lebak Manobo,” at sa munisipyo ng Kulaman ay “Kulaman Manobo.”

Ayon sa sarbey ng Tri-People Consortium of Peace, Progress and Development of Mindanao (TRICOM), isang non-governmental organization (NGO) na tumutulong sa mga Dulangan Manobo, nananatili pa rin sa kamalayan ng mga Lebak Manobo ang sumusunod na mga diwata: si *Namula*, diwang nakatira sa langit; ang mga *Busao*, mga malignong diwang nakatira sa mundo: sina *Babae Pongalubing*, *Babaeng Bugkoglukos*, at *Kebingebinge* (walang paliwanag). Naniniwala sila kay *Buoy Baya*, diwang tanod ng makitid na daang tinatahak ng mabubuting kaluluwa patungong kaluwalhatian. Si *Datu Pangading* naman ang tanod ng malawak na lansangang patungo sa lugar ng kaparusahang tinatawag na *Bop Mlow*, isang lawa ng kumukulong tubig (Kobe w.p.: 24).

Ayon din sa mismong sarbey ng TRICOM, hindi na gaanong pamilyar ang mga Kulaman Manobo sa mga diwata at paniniwala ng kanilang mga ninuno, di tulad ng mga Lebak Manobo. Ito ay dahil sa higit na kalayuan ng mga Kulaman Manobo sa mga kapuwa Dulangan Manobong nakakalat sa mga bulubunduking sakop ng ibang munisipalidad. Gayumpaman, natatandaan pa ng ilang nakatatandang Kulaman Manobo ang lugar ng kaluwalhatian na tinagurian nilang *Baya*, at ang lugar ng kaparusahan – *Moyar Kling*, o *Afitan*. Itinuturing nilang banal na pook ang magkakawing-kawing

na kuwebang *takob*, o *ilib*, na nagngangalang Makyumang – sa Barangay Bulalawan at Masabag. Tinatanuran ang mga *ilib* na ito ng nakasisindak na diwatang si *Batua* (Kobe w.p.: 24).

Batay sa aking namasdan sa munisipalidad ng Kulaman, ang mangilan-ngilang traking alam pang iduyuy ng ilan sa kanila’y mga kuwentong-bayan na lamang, at hindi na mga episode mula sa kanilang mitolohiyang nilikha ng mga ninuno. Maaaring ang tanging may nalalabing kaalaman ukol sa mitolohiya ng mga Dulangan Manobo ay matatagpuan sa Sitio Balete, Barangay Nati, Kulaman, kung saan nakatira si Datu Baha Lambay Beliyan, na siyang nagduyuy ng mga traking aking itinala.

Nag-iiba-iba ang nilalaman ng mga naratibong traki, ayon sa natatandaan ng bawat magduduyuy, dahil ekstemporanyong likha ang mga ito. Katulad ng musikang inaawit (“vocal music”) na pinakinggan ni Bauzon (1999: 22) sa mga Manobo ng hilagang-silangan ng Mindanao, *monotonous* at *ad lib* ito. Gayundin ang inilalahad ni Maquiso (1977: 44), na hinalaw ni Cruz (1985: 201) hinggil sa mang-aawit ng *ulahingan* at sa estilo ng pag-aawit nito: “Isang nota ang gamit sa bawat pantig na mariin ang bigkas. . . . hindi niya sinasaulo ang kanyang taludtod. Lumilikha siya habang umaawit.”

Tulad ng mga kapuwa mang-aawit na Manobo, walang sinusunod na tugma’t sukat si Baha Lambay Beliyan, habang nililikha ang bawat taludtod ng kanyang duyuy nga traki; samakatuwid, nasa anyong prosa ang mga ito, na isinasalaysay sa tonong awit, o *chanting*. Ang sumusunod na mga traki sa wikang Filipino ay aking isinalin mula sa wikang Dulangan at Hiligaynon sa tulong ni Juanito Dalembang, isang Dulangan Manobo. Idinikta niya sa Hiligaynon ang bawat taludtod, habang nagduduyuy si Lambay Beliyan. Samakatuwid ay pangalawang salin ang mga naratibong nakatala sa papel na ito, mula sa unang salin sa wikang Hiligaynon.

Ang mga duyuy nga traki ni Lambay Beliyan ay malikhaing salaysay ng mga karanasan at pakikipag-ugnayan ng mga Dulangan Manobo sa kanilang mundo, partikular na ang lupa’t tubig sa bulubunduking kanilang tinitirhan. Itinatakda ng mga salaysay na ito ang kanilang lokasyon sa mundo. Ito ang nagbibigay-

kahulugan sa kanilang kalagayan, kilos, pag-iisip, at mga hangarin. Kasunod ng bawat traki ang aking komentaryo at pagsusuri ng kanilang konsepto ng panahon at espasyo, batay sa mga sinaliksik na datos pangkasaysayan, pang-ekonomiya, at pangkultura.

KUNG PAANO NILIKHA ANG MUNDO

Noong unang panahon, ang mundo ay binubuo ng walang iba kundi tubig, liban lamang sa isang tuldok na lupa, na kasinlaki ng beinte-singko sentimos. Inutusan si Nemula ni Tug Fu Tao na palawakin ang lupang ito, at sumunod naman siya sa utos. May dalawang uri ng halaman ang tumubo: ang makakain at hindi makakain. Tumubo rin ang mga puno.

Makabuluhan ang papel na ginagampanan ng tubig sa mga traki ng Dulangan Manobo. Ang salitang “manobo” ay mula sa salitang ugat na *suba* “ilog.” Dahil sila ay naninirahan sa tabi at wawa ng suba, sila ay mga *manuba* “taga-ilog,” o *man-suba* (Maquiso 1977: 11). Sa paglipas ng panahon ay naging “manobo” ang naging bigkas ng salitang ito. Noong unang panahon, bago sila lumikas mula sa kapatagan tungo sa bulubundukin, pangingsida sa ilog ang tanging ikinabubuhay nila (Bauzon 1999: 9).

Ayon sa mga Dulangan Manobo, ang dating pangalan ng pook na kasalukuyang kanilang tinitirhan ay Meles, nanganga-hulugang “ilog” sa kanilang wika. Ito ang munisipyong kasalukuyang tinatawag na Lebak. Ang Ilog Salaman ang pangunahing ilog dito, at pinagmumulan ng sumusunod na mga sapa: Mebo, Meles, Bagayan, Megaga, Kadapuka, at Mepikong. Ang bawat secondaryong ilog na ito ay may kapangalang bayan na itinayo sa tabi, o wawa nito (Aging 1997: 6).

Maaari ring hatiin ang mga Manobong naninirahan sa lalawigan ng Sultan Kudarat sa dalawang uri: ang mga Karagatan Manobo at mga Dulangan Manobo. Tinaguriang “Karagatan Manobo” ang pangkat na nakatira sa baybaying-dagat ng Lebak at Kalamansig, at sila’y namumuhay sa pangingsida. Ang mga Dulangan Manobo naman ay nakatira sa bulubunduking Daguma, kaya *dulangan*, o “mataas na lugar” ang taguri nila. Namumuhay sila sa pagkakaingin at sa mga produkto ng gubat (Aging 1997: 4).

Samakatuwid, lokasyon ang humuhubog sa kanilang sariling pagkakakilanlan.

Bukod sa mga biyayang dulot ng tubig – pangunahin na ang pagbibigay-buhay – ito ay sanhi rin ng kapamahakan, lalo na tuwing umaawas ang mga ilog. Sa mga kuwentong pangkasaysayan ng mga datu, kalimitang may kaugnayan sa baha ang pinagmulan ng isang bayan o di kaya’y ng pangalan nito. Halimbawa, nagmula ang pangalan ng Barangay Midtungok sa isang batang nalunod nang tinangka niyang sagipin ang kanyang ina sa bumahang ilog. Binansagang “Nati” ang barangay sa gilid ng ilog na kinalunuran ni Datu Nati nang bumaha noong panahon ng Kastila (Kobe w.p.: 21-23).

Pagkakaingin ang pangunahing ikinabubuhay ng mga Dulangan. Sa kanilang pananaw-mundo, maaaring iuri ang halaman sa dalawa: ang halamang makakain at halamang di-makakain. Ang unang uri ay mga halamang esensyal sa kanilang buhay: mga halamang inaani (palay at mais), hinuhukay (kamote, ube, gabi), at pinipitas (*bangas* “rambutan,” *mampawa* “mangga,” at *tugop* “marang”) (Aging 1997: 6).

Naghahanda ang mga Manobo para sa panahon ng kapinsalaan, halimbawa kung sakaling magkaroon ng matagal na tagtuyot o biglang napeste ang kanilang palayan ng mga balang o kaya ay daga. Dahil dito, gumagawa ng *plusak* ang Manobo. Ito ay maliit na bukid na tinatamnan ng mais at kamote, na kanyang inirereserba para sa panahon ng taggutom. Sa ganitong paraan, natitiyak na mayroon siyang makakain anumang oras (Lopez 1965: 50-51). Sa kabilang banda, ang halamang di-makakain ay mga halamang walang gamit kundi man halamang lason.

Maaari ring gamiting panukat ng panahon ang ganitong pag-uuri ng halaman. Halimbawa, maaaring kainin ang mga halamang handa nang anihin, hukayin, o pitasin. Subalit hindi pa maaaring kainin ang mga halamang kailangan pang mahinog. Kailangan pang maghintay. Pinupunan ang panahon ng paghihintay sa pagganganga at pagkukuwentuhan (Lopez 1965: 36).

Ang isang taon ay nahahati ayon sa iba’t ibang gawain sa sistema ng pagkakaingin. Hinahati ang isang taon ayon sa panahon

ng bawat gawain sa pagsasaka: ang paghahawan ng gubat, pagtanim, pagbunot ng damo, pag-ani. Ang panahon ng paghihintay sa tag-ani ay panahon ng iba pang gawain, tulad ng *pangayam* “pangangaso” o *pangeti* “pangingisda”. Ito ang panahong lubos na may pakinabang ang *katupid* “panilo ng unggoy” at *tukob* “panilo ng daga” (Aging 1997: 10). Samakatuwid, maaaring ituring ang panahong ibinukod para sa mga gawaing ito bilang panahong hindi pa maaaring kainin ang halamang itinanim.

Makabuluhan din ang naratibo ng paglawak ng lupa mula sa tuldok sa kalagitnaan ng isang mundong tubig. Sa mitong ito, nilikha ang mundong Manobo sa pamamagitan ng paghahati ng mundo sa mga bahaging may kabuluhan sa kanilang buhay. Kailangang lumawak ang lupa upang tubuan ng mga halaman at puno. Ito ang iniinugan ng kanilang pamumuhay, kaya ito ang nilikhang sentro ng mundo. Ngunit bahagi rin ng sentrong ito ang mga halamang di-makakain, kung saan nakatira ang mga busaw. Magkadaop ang kabutihan (halamang makakain) at kasamaan (halamang di-makakain) sa mundong Manobo.

Samakatuwid, ang ganitong pag-uuri sa mga halaman ay pagdadalumat sa espasyo: ang espasyo ng kaingin at ang espasyo ng mga busaw. Sadyang tumutubo ang halamang makakain sa espasyo ng kaingin. Sa kabilang banda, kahit man may tumubong halamang makakain sa espasyo ng mga busaw, bawal ito sa Manobo. Sa pang-araw-araw na buhay ng mga Manobo, ang kaingin (buhay) at ang gubat (busaw) ay magkabilang mukha ng iisang mundo. Ang kaingin ay dating gubat na hinawan ng mga Manobo upang makalikha ng espasyong kanilang tatamnan, na tinatawag nilang *tinibah* (Lopez 1965: 31). Dahil tinutubuan ng pagkain, ang tinibah ay espasyong nagdudulot ng kalusugan, kaliwanagan, at kaligayahan. Sa kabilang banda, nakapaligid naman sa tinibah ang tirahan ng mga busaw, ang gubat na nakaambang lumamon sa kanilang mga tanim, kasama na rin ang kanilang kalusugan (dahil ang busaw ang sanhi ng sakit) at buhay (dahil sila ang sanhi ng kamatayan). Ang sakit sa katawan, na bunga ng pagkayamot ng busaw kapag nagambala ito sa kanyang pook sa gubat, ay parusang itinadhana sa Manobo. Lahat ng uri ng pakikipag-ugnay sa iba't ibang aspekto ng buhay ay may taglay na panganib.

Subalit gaano man kapanganib ang mundo ng mga busaw, hindi maiwasang pasukin ito ng mga Manobo, dahil bahagi ito ng mundo. May biyaya rin ang gubat, na siyang pinagkukunan ng pagkain sa panahon ng paghihintay ng tag-ani. Dito nakukuha hindi lamang ang mga bungang makakain, kundi ang gamot at iba pang materyal para sa mga pang-araw-araw na kasangkapan, tulad ng *nafnaf*, isang uri ng kawayang pinagkukunan ng gamot, bukod pa sa materyal sa paghabi ng mga buslo't banig (Lopez 1965: 33). Higit sa lahat, sa gubat kinukuha ang yantok, mahalagang kagamitan sa pang-araw-araw na buhay at sa mga rituwal.

Sa kalahatan, ang mito ng paglikha ng halamang makakain at halamang di-makakain ay maaari ring maging batayan ng paglikha ng konsepto at panukat ng panahon at espasyo.

KUNG BAKIT NAGDURUSA ANG MGA MANOBO: SI INE TOMIG'L AT BEBANG TULOS

Noong unang panahon, napakababa pa ng langit, halos magkadikit ang baya "langit" at lupa. Nagpasiya si Ine Tomig'l na magbliyan. Tinawag niya ang lahat ng mga katribu upang magpulong, ngunit hindi sila sumunod at tinawag pa siyang longot-longot "baliw." Ipinasya ni Ine Tomig'l na umakyat siyang mag-isa sa baya dahil di siya pinaniwalaan. Nagbayo siya ng palay sa lusong at dahil sa kanyang pagbabayo ay umakyat nang umakyat ang baya hanggang di na ito maabot ng tao. Bago umakyat sa baya si Ine Tomig'l at tuluyang maglaho ay sinabi niya sa mga tao na wala nang makapapasok sa baya dahil hindi sila naniwala sa kanya.

Natapos ang banal na pagniniig ng baya at daigdig dahil sa pagwawalang-bahala ng mga Manobo. Pinagtawanan pa nila ang kabanalang ito, na siyang balangkas ng diskurso ng pagbliyan ni Ine Tomig'l. Bilang parusa ay napalayo sila sa baya na katatagpuan ng kaluwalhatian. Naparusahan sila sa kanilang kawalang-tiwala kay Ine Tomig'l at napuspos sila ng dalamhati. Pagdurusang walang ginhawa ang buhay ng Manobo sa lupa dahil sa pagkakaroon ng mga busaw, masasamang nilalang na nagtatago sa lahat ng sulok ng mundo. Ang mga busaw rin ang nagdadala ng kamatayan.

Itinuring ng mga Manobo na *kalongot-longot* “kabaliwan” ang *pagbliyan*, isang sistema ng diskurso na may sariling lohika, kakaiba sa karaniwan at pangmundong lohika ng diskursong Manobo. Dahil hindi maarok ng mga manobo ang sistemang diskurso ng bliyan ay agad nila itong ipinagwalang bahala, at pinagtawanan pa. Naparusahan ang mga Manobo dahil hindi sila naniwala sa pagbliyan, na paraan ng pagbibigay-pugay sa mga diwatang noo’y kalapit-mundo nila at sa gayo’y napakadaling abutin. Sanhi ng kanilang kawalangalang sa mga diwata ay lumayo ang mga ito sa kanila. Naging kapalit ng mga matulunging diwata ang mga malignong busaw, na siyang nagdudulot ng sakit, kahirapan, at kamatayan.

Samakatuwid, naging parusa ang buhay sa lupa nang ito’y mapalayo sa baya. Bukod sa pagiging tirahan ng mga busaw, na sanhi ng sakit at kamatayan, kailangang hukayin ang lupa sa paghahanap ng pagkain. Sa baya lamang matatamasa ang kalayaan mula sa mga busaw at sa dahop na pamumuhay, subalit hindi na ito ngayon abot-kamay.

Naniniwala ang mga Dulangan na tinatahanan ng diwata ang bawat butil ng palay. Ang paniniwalang ito’y may signipikasyong katumbas sa paghihiwalay ng baya at lupa. Kapag nadama ng mga diwata-ng-palay na hindi sila iginagalang o binibigyan ng karampatang pagpipitagan, umuuwi sila sa baya. Ito ang sanhi ng pagiging *pase* “hungkag” ng palay. Kailangan suyuin ng Manobo ang nagtampong diwata-ng-palay sa pamamagitan ng pag-aalay ng halimuyak ng *duca*, na dagta ng isang uri ng punungkahoy. Sinusunog ang duca sa gitna ng bukid, at ang mabangong usok nito ang umaakit sa mga diwata upang bumalik sa kani-kanilang palay (Lopez 1965: 106).

ANG PINAGMULAN NG MARAMING TRIBU

Noong unang panahon, nagkakaunawaan ang lahat ng tao. Ipinasiya nilang gumawa ng tore. Sa simula pa lamang ay nagturuan sila sa isa’t isa kung sino ang kukuha ng kung anu-anong mga gamit at kasangkapan. Dahil utos sila nang utos sa isa’t isa, nagkalituhan sila. Nagkagulo ang lahat. Hindi sila nagkaunawaan, kaya

nagkahiwa-hiwalay sila at nagpangkat-pangkat sa iba't ibang tribu. Nabulabog ang pag-uunawaan nila.

Magkahawig ang signipikasyon ng naunang kuwento sa kuwentong ito. Sa naunang kuwento, naparusahan ang mga Manobo sanhi ng kanilang di pag-unawa sa wika ng pagbliyan. Sa kuwentong ito, ang di pagkakaunawaan sa isa't isa ang naging parusa sa mga Manobo, sanhi ng kanilang di-pagkakaisa sa gawain.

Isang tampok na tema sa mga mitolohiya ng iba't ibang lipi ang pagtatayo ng isang mataas na gusaling abot-langit. Ang tore ng Babel sa Bibliya ang pinakatanyag na mitong nagsasaad ng pagnanasa ng sangkatauhan na maabot ang langit. Bukod sa layuning ito, ang pagtatayo ng mataas na gusali o di kaya'y haligi ay isa ring paraan ng pagmamarka ng sarili sa lupaing inaangkin bilang sariling teritoryo. Sa bisa ng pagmamarkang ito ay binibigyang kahulugan ng Manobo ang isang pook, at sa gayo'y inihahayag ang relasyon niya sa mundo. Sa ganitong paraan ay nalalapatan niya ng teleolohikal na kabuluhan ang isang pisikal na bahagi ng mundo (Gil 1982: 20).

Maaaring basahin ang kuwentong ito bilang isang modernong mito, na nagsasaad ng temang politikal. Ayon sa kanilang tradisyong pangkasaysayan, hindi nagkaisa ang liping Manobo sa unang pagdating ng mga Muslim, na pinangungunahan ni Muhammad Kabungsuwan, noong taong 1515 (Majul 1999: 24-25), at ganoon din nang agawin ang kanilang lupa ng sunud-sunod na mga migrante noong nakaraang siglo.

Mula ng panahon ng pananakop ng Kastila, unti-unting kinamkam ang lupain ng mga katutubong lipi ng Pilipinas sa pamamagitan ng mga batas-pamahalaan. Sinimulan ng Batas Maura, Kautusan ng Hari ng Espanya, 1894; sinundan ng Land Registration Act ng 1902, Torrens Title, at Public Land Act ng 1903, na tinaguriang Homestead Act, noong panahon ng Amerikano; at ng Ancestral Land Decree, 1964 na ibinaba ng rehimeng Marcos (Royandoyan at Atillo 2000: w.p.). Ang lahat ng batas na ito ay laban sa karapatan ng mga Manobo na manatili sa kanilang sariling lunan. Dahil namudmod ang pamahalaan ng mga titulo ng lupa sa sinumang maalam sa pagrerehistro, nahati ang malawak na lupain ng mga Manobo sa maliliit na lote, na naging

pag-aari ng iba't ibang indibiduwal. May ilang datu at mga indibiduwal na Manobo na nakinabang sa pagnanasa ng mga migranteng bilhin ang kanilang lupa at sa gayo'y naging kasabuwat sa pagkawala ng sistemang pangkabuhayan at pangkalinangan ng mga nitibu (Gaspar 2000: 73). Napalitan ng sistemang purok ang katutubong estrukturang pamayanan, at pinili ang mga lider ng purok batay sa kanilang kahusayan sa wikang Bisaya at kaalaman sa sistema ng pamahalaang lokal (Gaspar 2000: 175). Samakatuwid ay nabawasan ang pamumuno ng datu, kundi man ito tuluyang nawala. Tulad ng naganap sa mito ng pagtatayo ng tore, nagkaroon ng iba't ibang sistema ng diskurso ang mga Manobo.

Kasalukuyang nagtatangka ang pambansang pamahalaan na iwasto ang di-makatarungang pagkamkam sa lupang pag-aari ng mga Manobo. Isa sa mga paraang ito ang pagbibigay sa mga Manobo ng Sertipiko ng Pag-angkin ng Lupang Ninuno, o "Certificate of Ancestral Domain Claims" (CADC). Subalit may sampung kondisyong kailangang tuparin ng sinumang Manobong magtangkang angkinin ang Lupang Ninuno. Ilan sa kondisyong ito ang pagpapatibay na naninirahan na sila "sa lugar na ito sa loob ng mahabang panahon at ang teritoryong ito ang siyang tirahan pa ng kanilang mga kanunununoan bago pa man dumating ang mga mananakop sa Pilipinas . . ." Kailangan ding ilakip sa kanilang pormal na pag-angkin ang sumusunod na mga dokumento: "historical background of the claim, pictures, map of the area petitioned, list of petitioners, supporting group and its members" (Tingnan ang Apendix A). Kailangang patunayan na ang teritoryong inaangkin ay libingan ng kanilang mga ninuno, at kailangan silang magsumite ng nakasulat na mga tala ng kanilang mga katutubong gawi at tradisyon (Royandoyan at Atillo 2000: w.p.).

Ang sampung kahingian para sa pag-angkin ng sariling lupa ay maaaring sabihing sampung iba't ibang lengguwahe, teksto o diskursong kailangang isalin ng may-karunungan para maunaawang lubos ng mga Manobo. Dahil sa mga balakid na nilikha ng makapangyarihang sektor, kasangkot ang mga ahensiya ng pamahalaan, nag-organisa ang mga Manobo ng Mindanaw Tri-People Conference on Land for Peace, Pebrero 2000, sa tulong ng iba't ibang NGO. Tatlong daang (300) delegado, na kumatawan sa tatlumput' anim na pangkat Manobo at Muslim, ang dumalo sa

kumperensiya. Nag-ulat ang bawat datu ng sampung tribu ng Mindanao ukol sa kahirapang kanilang dinaranas sa pag-angkin ng Lupang Ninuno. Ang sampung tribung ito ay ang mga sumusunod: Manobo, Uyamnon, Mamanwa, Kamayo, Higaonon, Subanen, Maranaw, Mandaya, Dibawon, at Talaandig (Royandoyan at Atillo 2000: w.p.).

Dito’y napag-alaman ng lahat na ibinukas ng pamahalaan ang mga Lupang Ninuno sa industriya ng mina, turismo at sa mga ahensiya ng lupa. Patuloy rin ang pagtotroso sa mga lupang sinasaklaw ng Industrial Forest Management Agreements, o IFMA (Gaspar 2000: 36). Dahil nais makinabang ng ilang Manobo sa ganitong huwad na kaunlaran, ipinagbili nila ang kanilang lupa sa mga kompanyang ito. Naging sanhi ito ng pagkakaiba-iba ng mga Manobo sa kanilang mga hangarin. Nang maliwanagan ang mga delegado ng kumperensya ukol sa prinsipyo ng “ipaghiwa-hiwalay upang lupigin,” na ginagamit ng makapangyarihang uri laban sa kanila, pinagkasunduan nilang magkaisa silang lahat sa pamamagitan ng pagbuo ng lupon na mamamahala sa pagpapanatili ng kapayapaan at pakikipagkasunduan sa kani-kanilang lugar (Royandoyan at Atillo 2000: w.p.).

Isang hibla ng yantok ang pangunahing materyal na ginagamit sa rituwal ng *antang-antang* “pakikipagkasunduan ng mga tribu,” lalo na kung sila ay nagkaroon ng digmaan. Ang magkabilang dulo ng yantok ay hinahawakan ng dalawang pinunong Manobong kumakatawan sa mga pangkat na naglalabanan. Habang pinuputol ang yantok sa bisa ng tabak ay binabasag ang isang itlog sa ibabaw nito, bilang sagisag na maaaring may mangyaring paglabag sa kasunduang ginaganap. Nakatayo sa pagitan ng dalawang pinuno ang datu ng rehiyon, at binibigkas ang ganitong babala: “Sasabog ang inyong tiyan, tulad nitong itlog na binabasag sa ibabaw ng pinuputol na yantok, kapag lumabag kayo sa ating kasunduan” (Tianero 2002: 54). Bilang pangunahing materyal sa pagbibigkis ng mga kasangkapan ng mga Manobo, ang yantok ay ginagamit ding simbolo ng pagbibigkis ng mga tribung nagkakawatak-watak. Samakatuwid ay nagkakaisa sila sa pamamagitan ng diskurso ng negosasyon at pakikipagkasunduan.

Panghuli, maaaring sabihin na sa kanilang mito ng pagtatayo ng tore, mas matimbang ang signipikasyon ng pagkakaisa ng mga Manobo kaysa pagkakawatak-watak nila. Higit na makabuluhan ang detalyeng iisang lipi ang pinagmulan ng iba't ibang tribung Manobo, at batay nito, maipapalagay na maaari silang magkaisa muli.

SI BEBANG TULOS NA TUSO AT ANG SANHI NG SAKIT AT KAMATAYAN

Si Marang Batunen ang datu sa bukana ng Langit. Hinaharang niya ang lahat na nagtatangkang pumasok sa Langit at hinihingan ng walong katao na kanyang kakainin. Nais ni Bebang Tulos na pumasok sa Langit, kaya kumuha siya ng apat na niyog at apat na bunga. Inakala ni Marang Batunen na ang apat na niyog at apat na bunga ay apat na babae at apat na lalaki. Samakatuwid ay nalinlang ni Bebang Tulos si Marang Batunen. Inilagay ni Marang Batunen ang mga niyog at bunga sa isang kaldera upang lutuin. Ito ang dahilan kung bakit nakapasok si Bebang Tulos sa Langit. Nang matalos ni Batunen na siya ay nalinlang, napopoot na itinumba niya ang kaldera. Ang umawas na kumukulong tubig ang naging impiyerno. Dahil sa galit ni Batunen kay Bebang ay lumikha siya ng maraming busaw, at ito ngayon ang nagdudulot ng sakit sa sangkatauhan.

Sa pinakapayak na paliwanag, binubuo ng tatlong suson ang sanlibutan ng mga Dulangan Manobo: ang langit na tinatanuran ni Marang Batunen, ang daigdig na tirahan ni Bebang Tulos at mga kapuwa Manobo, at ang lawa ng kumukulong tubig. Mas masalimuot ang estruktura nito kung idaragdag pa ang mundo ng mga Manobong sumakabilang-buhay, na tinatawag na baya. Ayon sa mga antropolohikal na pag-aaral, sinasalamin ng arkitektura ng kanilang bahay ang kosmolohiya ng mga liping agrikultural (Gil 1982: 50). Tulad ng paghahati ng kanilang kalawakan, ang bahay-Manobo ay nahahati sa iba't ibang palapag na tig-iisang talampakan ang taas. Nasa pinakamababang palapag ang kalan at dapog, na siyang pinakamainit na bahagi ng bahay. Sa pinakamataas na palapag ang tulugan, at sa gitnang palapag ginaganap ang mga gawaing pampamilya o pampamayanan, tulad ng awitan, huntahan, tugtugan, saut, rituwal ng panggagamot at antang-antang.

Hinggil naman sa tauhang si Bebang Tulos – “kaliwa” ang kahulugan ng salitang *tulos*, ayon kay Lambay Beliyen. Makapangyarihan ang kaliwang kamay ni Bebang Tulos sa paggawa ng lahat ng bagay. “Ang kanan ay walang kapangyarihan dahil trabaho lang ito nang trabaho,” ani Lambay Beliyen.

Samakatuwid, ang kanang kamay ang pinakaaliping bahagi ng katawan ng tao, samantala malaya ang kaliwang kamay na maging maparaanin sa lahat ng bagay na walang kinalaman sa trabahong manuwal, o gawaing pisikal. Si Bebang Tulos ang sagisag ng katalinuhan at kaalaman ng tao. Sa maikling salita, si Bebang Tulos ang tusong bayani ng mga Dulangan.

Bilang tusong bayani, si Bebang Tulos ang katulong ni Nemula sa pamamalakad ng mundo, subalit hindi siya kabilang sa hanay ng mga diwata o mahiwagang nilalang. Sa katunayan nga, siya ang bumabangga o sumusubok bumangga sa mga hangganan ng Mundo, na nagbibilanggo sa ordinaryong mortal. Si Bebang Tulos ang nagpapatunay na maaaring hamunin, o di kaya’y talunin pa sa pamamagitan lamang ng likas na matalinong mga diwatang nagtataglay ng mahiwagang kapangyarihan.

Nililinaw ni Bebang Tulos ang konsepto ng *taboo* sa pamamagitan ng pagbuwag dito, sapagkat ang bawal ay nauunawaang lubos kapag nakita o naranasan muna, kasama na ang kaparusahang bunga ng pagtuklas o pagdanas nito. Maliit ang saklaw ng kaalaman at karanasan ng taong masunurin at di-mapagtanong hinggil sa mga bagay na inililihim ng *taboo*.

Pinapabulaanan ni Bebang Tulos ang paniwalang may taglay na kaayusan ang sanlibutan (*cosmic design*). Sa pagbuwag ng kaayusang ito, pinapatunayan ni Bebang Tulos ang pang-araw-araw na realidad sa karanasan ng tao: na ang buhay ay nakalilito’t magulo, hindi na maayos at lohikal. Subalit ang bunga ng kanyang katusuan ay walang-hanggang parusa sa kanya. Ang masaklap pa, nasangkot ang buong sangkatauhan sa kaparusahang ito. Kay Bebang Tulos maiuugat ang lahat ng kahirapan at kaparusahang dinaranas ng sangkatauhan. Siya ang sanhi ng pagkakaroon at paglaganap ng mga busaw sa mundo.

Samakatuwid, sagisag si Bebang Tulos ng pisikal na realidad at teleolohikal na katotohanan sa buhay ng tao: Likas sa ating

pagkatao na hamunin at subukin ang mga batas kosmolohikal na bunga ng ating pagnanasang matuklasan ang mga lihim ng sanlibutan. Sa pamamagitan lamang ng eksplorasyong ito lubos na mauunawaan ng tao ang saklaw at hangganan ng realidad. Subalit hindi rin matatawaran ang nagbabantang panganib sa bawat hakbang ng taong mapagtanong tungo sa mga bagong kaalaman.

SI TAGANE

Si Tagane ang pinakamaralita sa lahat. Nabubuhay siya sa pamamagitan ng pagkutkot sa lupa upang makahanap ng ube na tumutubo sa pinakailalim na bahagi ng mundo. Naawa sa kanya si Bebang Tulos nang makita ang kanyang paghihirap, at ipinasiya nitong isama siya sa langit. Nagpapakita si Tagane sa mga tao sa kanilang panaginip, at ito ang kanyang payo sa kanila: “Huwag ninyo akong tularan, na nanatiling maralita dahil hindi marunong gumawa. Napilitan tuloy akong magkutkot ng lupa upang makahanap lang ng pagkain. Magpakasipag kayo at magtanim, upang magkaroon kayo ng maraming ani.”

Kay Tagane nagmula ang pinakapayak na konsepto ng kaingin sa pamamagitan ng kanyang payo na magtanim upang may maaani, sa halip na magkutkot at maghanap ng mga halamang-laman ng lupa. Sa mitong ito, hindi ang pagiging matalino ang papel na ginagampanan ni Bebang Tulos kundi ang pagiging bayani ng kultura. Ang papel ng bayani ng kultura, ayon sa antropolohikal na depinisyon, ay ang sumusunod: 1) paglikha ng kultura sa pamamagitan ng introduksyon ng bagong kaalaman sa paggamit ng kalikasan; 2) pagtatanggal ng mga balakid tungo sa kasaganaan, o paglutas ng mga suliranin sa buhay ng tao; 3) pagsagip sa mga Manobo mula sa kanilang dalamhati at kahirapan (Gil 1982: 72).

Isinasaad ng mitong ito ang yugto sa kasaysayan ng mga Manobo nang matuklasan nila ang agrikultura sa pamamagitan ng sistemang kaingin. Ang pagkahabag ni Bebang Tulos kay Tagane ay nangangahulugang pagsasaisantabi ng gawaing pagkukutkot, at sa halip ay pagbibigay ng pangunahing halaga sa agrikultura. Kinaon niya si Tagane patungong langit nang magwakas na ang yugto sa kasaysayang Manobo na kinatawan ni Tagane. Si Bebang Tulos, bilang bayani ng kultura, ay nakidalamhati sa paghihirap

ng mga Manobo, kaya tinuruan niya ang mga ito ng bagong sistema ng paghahanapbuhay. Samakatuwid ay tinulungan niya ring umiwas ang Manobo sa hirap at sakit.

SI LANGAG IDUNG, NAMA LAWAW AT TAGANE

Si Idung ang unang tao, kaya siya ang itinuturing na pinuno ng mga Dulangan. Babae siya. Nakapataas ang kanyang ilong at nakatingala sa langit ang dalawang butas nito. Ito ang dahilan kung bakit “Manobo” ang taguri sa kanyang naging lipi. Nagmula ang kanyang katawan sa kuko.

Ang lalaking si Nama Lawa at ang babaing si Langag Idung ang mga magulang ni Tagane. Hindi sila nagkakasakit, kaya hindi sila mamamatay. Dalawa ang naging anak ni Langag Idung. Si Tagane ang naging pinuno ng mga Manobo. Si Unyak ang naging pinuno ng lahat ng iba pang tribu: ang Bisaya, Tagalog, atbp. kabilang na ang mga Milkano (Amerikano). Naging masagana ang buhay ni Unyak. Naging kalunus-lunos naman ang buhay ni Tagane. Ito ang dahilan kung bakit masagana ang buhay ng lahat ng tribu, liban sa mga Manobo. Hindi na matagpuan si Unyak sa kasalukuyan.

Nagngangalang Nemula ang bathala ng mga Dulangan (Lopez 1965: 30). Maipapalagay natin na ang pangalang Nama Lawa, na ayon sa traking ito ang naging bana ng unang tao sa mundo, ay baryasyon ng Nemula. Samakatuwid, si Tagane ay anak ng bathalang si Nemula at ng babaing mortal na si Langag Idung. Ang papel ni Langag bilang ina ng sangkatauhan ang dahilan kung bakit ang unang tao ay babae, at hindi dahil binibigyang-diin ang kapangyarihan o kahalagahan ng babae. Nakatingala di lamang ang mga mata, kundi gayundin ang ilong ni Langag Idung at sa gayon ay natitiyak ni Nama Lawa ang katapatan at pagbibigay-galang nito sa kanya bilang Ama ng liping Manobo.

Mula “magtanim” ang salitang ugat ng Nemula (Lopez 1965: 30). Samakatuwid, si Nemula, bilang bathalang lumikha ng buhay at mundo, ay siya ring bathala ng pagtatanim. Ngunit babae ang arketipal na sagisag ng agrikultura, kabilang na ang lahat ng gawaing kaakibat nito. Ang babae ang sagisag ng sekswalidad at pagbubuntis (Gil 1982: 46).

Nilikha si Langag Idung mula sa kuko, ang bahagi ng katawan na kumukutkot ng lupa. Minana ni Tagane mula sa kanyang ina ang kahirapan ng pagkutkot, at hindi siya kailanman nakaahon doon. Nananatili ang ganitong pamumuhay ng mga Dulangan, hanggang sa kasalukuyan. Ito marahil ang dahilan kung bakit buhay na buhay si Tagane sa mga traki ni Lambay Beliyen.

Sa kabilang banda, minsan lamang nabanggit si Unyak. At di lamang siya naglaho sa katapusan ng kuwento, idinagdag pa na hindi na siya makita ngayon. Marahil ay naglaho si Unyak dahil hindi naman siya tunay na kabilang sa mga tauhang mitolohikal ng mga Manobo. Isa siyang tauhang nilikha upang ipaliwanag ang isang yugto sa kasaysayan ng mga Manobo sa kontemporaryong panahon: ang pagdating ng mga migranteng Bisaya, Ilokano at mga lahing banyaga; at ang pag-unlad ng kabuhayan ng mga ito sa mundo ng mga Manobo. Samantala, sina Bebang Tulos at Tagane, bilang mga tauhang mitolohikal, ay patuloy na nagpapaliwanag sa pang-araw-araw at pabagu-bagong karanasan ng mga Manobo mula noong unang panahon, hanggang sa kasalukuyan.

SAAN NAGMULA ANG MGA MUSLIM

May dalawang anak si Kulaman: ang babaing si Tabunaway at ang lalaking si Mamalu. Isang araw, umatras ang dagat. Nang ito'y nagbalik ay dala na nito si Sharip Kabungsuwan. Isang araw ay gumagala-gala ang magkapatid na Tabunaway at Mamalu nang makasalubong nila si Sharip Kabungsuwan. Naawa si Sharip Kabungsuwan kay Tabunaway, at humingi ng pahintulot kay Mamalu na ipagsama si Tabunaway. Pumayag si Mamalu sa kondisyong pakakasalan ni Sharip Kabungsuwan si Tabunaway. Nagbigay si Sharip Kabungsuwan ng malaking dote na binubuo ng sanlibong bahay, mga gong at kampilan. Muslim ang naging supling nina Sharip at Tabunaway. Naalala ni Tabunaway ang kanyang kapatid na si Mamalu, at ninais niyang makapiling ito upang bahaginan ng kanyang kasaganahan. Subalit maaari lamang sumama si Mamalu kina Sharip at Tabunaway kung tatanggapin niya ang relihiyong Islam. Tumanggi si Mamalu. Ayaw niyang sumampalataya sa Islam dahil ayaw niyang magpatuli. Mas ginusto pa ni Mamalu na manatili sa bundok kung saan higit na mahirap ang pamumuhay.

Ito ang paliwanag kung bakit ang mga Manobo ay anak-mama (mula sa lalaki) at ang mga Muslim ay anak-bae (mula sa babae).

Isa ito sa pinakapopular at laganap na mito, na nagpapaliwanag kung bakit nahati ang liping Manobo sa tribung Manobo at tribung Muslim. Dahil lumaganap ang mitong ito sa bisa ng tradisyong oral, nagkaroon ito ng iba-ibang bersyon kung mga detalye ang pag-uusapan.

Halimbawa, ayon sa isa pang datu, si Embeng Kobe, na kabarangay mismo ni Lambay Beliyan at naninirahan sa ibang sitio, *si Sharip Kabungsuwan ay dumating sa Pulangi, Cotabato, mula sa Mecca. Isinaawsaw niya ang isang daliri sa ilog, at nang may kumapit na mga buhok dito'y natiyak niyang may mga Manobong naninirahan sa lugar. Natagpuan niya si Tabunaway na nag-iisa sa kanyang bayan, dahil labat ng kababayan ay lumuwas para sa sari-sariling gawain, i.e., pangingsda, pangangaso, pagbahanap ng nganga, at pagkakaingin. Hinikayat ni Kabungsuwan si Tabunaway sa paggalugad sa lalawigan ng mga Manobong magpapabagong-loob para maging Muslim. Hinanap si Tabunaway ng kanyang kapatid na lalaki na si Mamalu, ngunit tumanggi si Tabunaway na sumama kay Mamalu. Sa halip ay hinikayat ni Tabunaway si Mamalu na maging Muslim. Tumanggi si Mamalu at binigyang-diin na kailangang pakasalan ni Kabungsuwan si Tabunaway. Sumunod naman si Kabungsuwan sa utos ni Mamalu. Dahil sa pag-iisang-dibdib nina Kabungsuwan at Tabunaway, ang kanilang panganay ang naging unang sultan ng Maguindanao, na pinagmulan ng linya ng mga sultan sa lalawigan ng mga Manobo.*

Ito ang dahilan kung bakit may mga sultan sa lalawigan ng tribung Manobo (Kobe w.p.: 14-15).

Historikal ang diskurso ng bersiyong ito ni Datu Embeng Kobe. Halimbawa, tinukoy ang Pulangi, Cotabato, na siyang tiyak na lugar kung saan unang tumapak si Sharip Kabungsuwan, at tinukoy ang Mecca na siyang bayang kanyang pinagmulan. Nagbigay ng dahilan kung bakit laganap ang mga sultan sa lupaing Manobo.

Ayon naman sa mga tarsila ng mga Magindanao, na itinala ni Majul (1999: 23-25), dumating si Sharif Muhammad Kabungsuwan sa Mindanao mula sa Johore na may kasamang mga

Samal, isang pangkat na mga mandaragat. Anak siya diumano ng isang Arabo mula sa Mecca, na nanirahan na sa Johore nang makasal ito sa anak (o kapatid, ayon sa iba pang tarsila) ni Sultan Iskandar Julkarnain. Pagdating ni Kabungsuwan sa Mindanao ay pinakasalan niya ang mga anak ng ilang pinuno nito. Mapapansin sa mga detalyeng ito na layon ng mga tarsilang ito na patibayin ang kamaharlikaan ng mga Magindanao, bukod pa sa kanilang karapatang mag-ari ng lupa sa Mindanao. Samakatuwid, tulad ng pangangahulugan ng salitang “Manobo” bilang “tao,” ang salitang “magindanao” naman ay nangangahulugang “taong Muslim na naninirahan o nagmula sa lambak ng Pulangi at mga karatig-bayan nito.”

Isa pang salaysay ukol sa pagdala ni Kabungsuwan ng Islam sa Mindanao ang may higit na tuwirang kaugnayan sa mga Manobo. Dumating si Kabungsuwan mula sa Mecca, kasama ang daan-daang mandirigma at mga mag-anak nila. Pagkaraan ng ilang taong paglaganap ng Islam sa Mindanao, ibinalita sa kanya ni Mamalu, na pinuno ng kanyang hukbo, na hindi sumusunod sa mga aral ng Koran ang mga taga-Cotabato. Nilusob ni Kabungsuwan ang rehiyong ito at itinaboy sa mga bulubundukin ang mga Manobong nagmamatigas sa relihiyong Islam. “Ang mga Manobong ito ang pinagmulan ng mga pangkat na kasalukuyang tinatawag na Tirurai at Manobo. . . .” (Ms. II, *Studies in Moro History, Law and Religion*: 24, sinipi ni Majul 1999: 72).

Subalit higit na nakaaaliw ang bersiyon ni Lambay Beliyan tungkol sa pagdating ni Sharip Kabungsuwan.

Una, ugnay-ugnay ang mga pinagmulan ng *tsunami* at ni Sharip Kabungsuwan. Sa bersiyon ni Lambay Beliyan, higit na pinahahalagahan ang paliwanag hinggil sa mga penomenon ng kalikasan, tulad ng *tsunami*, kaysa katumpakan ng mga datos, tulad ng partikular na pinagmulan ni Kabungsuwan (Mecca). Nakakatuwa rin ang imaheng bisuwal na nabubuo sa guniguni ng tagapakinig ni Lambay Beliyan, ukol sa pagsakay ni Kabungsuwan sa tuktok ng *tsunami* (na para bagang nagsa-*surfing*).

Pangalawa, naihabi rin sa bersiyong ito ang paliwanag ukol sa mga gawing panlipunang Manobo. Ipinakita ang pagsunod ni Kabungsuwan sa mga gawing ito, sa kabila ng kanyang labis na

kapangyarihan sa mga Manobo. Nagbigay siya ng *sunggod* “dote,” na binubuo ng “sanlibong bahay, mga gong at kampilan,” alinsunod sa kahingian ni Mamalu.

Pangatlo, bukod sa katatawanang nilikha ng argumento ni Mamalu sa pagtangi nito na maging Muslim – i.e., ang pagtanggap magpatuli – mayaman din ito sa pahiwatig. Sinasagisag ng tuli ang panghihimasok ng Muslim sa buong pagkatao ng Manobo, sakop ang kanyang pisikal na katawan, anyong panlalaki, damdamin, at pangangahulugang seksuwal; at, higit sa lahat, ang kahulugang teleolohikal – o sistema ng pagdadalumat – na sinasagisag ng tuli.

Pang-apat, lumilitaw pa rin sa kuwentong ito ang paulit-ulit na tema ng kahirapan ng buhay-Manobo. Gayunman, idinidiin dito ang kahalagahan ng kalayaan, kahit ang kapalit nito’y kahirapan. Ito rin ang inilahad ng mga Livunganen – mga Manobong pinamumunuan ni Agyu, sa kanilang *Ulahingan*: “Isa silang lipi na gugustuhin pa ng isang buhay na mahirap subalit malaya kaysa buhay na batugan na alipin naman” (Cruz 1985: 201).

At panghuli, inaamin ng kuwento ang kapangyarihan at kabutihang-palad ng mga Muslim; habang may pahiwatig na mababa ang tingin ng Manobo sa mga Muslim dahil “anak-bae” lamang ang mga iyon, samantalang silang mga Manobo ang “anak-mama.” Sa lipunang Manobo, ang kalalakihan ang pinuno ng pamilya, ng pamayanan, ng rehiyon, at ng mundong Manobo. Sinisilbihan at sinusunod sila ng kababaihan. Hindi kailanman mapapantayan ng mga Muslim ang mga Manobo kung *gender* ang batayan ng paghahambing sa dalawang pangkat na ito.

Karaniwang obserbasyon ng mga mananaliksik na higit na mabigat ang pasanin ng babaing Manobo kaysa lalaki (Kobe w.p.: 5-6; Lopez 1965: 41; Bauzon 1999: 17-18; Maceda 1968: 26). Mas mahirap ang mga gawaing pagsasaka na itinatakda sa babae. Katuwang sila ng bana sa paghawan at paglinang ng bukid, subalit tanging sila lamang ang nagtanim, gumagamas, at nag-aani. Katuwang sila sa pagtatayo ng bahay. Sila ang tagapaghanda ng nganga, at tagapagsilbi sa kanilang bana at mga panauhin (Maceda 1968: 26).

Batay sa paghahambing ni Bauzon ng mga gawain ng kalalakihan at kababaihang Manobo, nakabuo siya ng simpleng konklusyon: “Women lead extremely busier lives than the men” (1999: 18).

Halimbawa, ang kalalakihan ang nangangaso (ng baboy-ramo, usa, sawa, unggoy, alamid, bayawak, ibon, palaka) at nangingisda (sa mga ilog, sapa at lawa), naghahanap ng mga suso't tulya, bungang-kahoy at ubod. Naglalaan sila ng mahabang panahon sa paglilinis at paghasa ng mga kampilan at iba pang sandata. Sila ang humihiwa ng mga hibla ng yantok para sa paggawa ng buslo. Sila ang nagtatayo ng bahay, katuwang ang kani-kanilang asawa.

Ang kababaihan naman ang naglilining ng tinibah (Tianero 2002: 71), nagtatanim ng binhi ng palay, kamote, ube, tubó at saging. Sila ang nagbubunot ng damo, nag-aani ng palay; nagbubuhat, nagbibilad, nagbabayo, at naglilinis ng bigas. Pansinin na ang kataga para sa isang ektarya ng bukid ay *baye*. Sa sistemang *polygyny* ng lipunang Manobo, kung ilan ang asawa ng isang Manobo, yaon din ang bilang ng ektarya ng kanyang bukid. Kung tatlo ang kanyang asawa, tatlo ang baye/ektarya ng kanyang bukid (Lopez 1965: 34; Maceda 1968: 26).

Ang babae ang nagbubungkal ng lupa sa paghahanap ng kamote at iba pang lamang-ugat. Siya ang gumagawa ng lahat ng trabahong pantahanan: pagluluto, paghuhugas, paglalaba, pag-iigib, at paghahanap ng panggatong. Siya ang tagapag-alaga ng sanggol, mga anak, magulang at iba pang kasambahay. Siya ang nananahi ng mga kasuotan at naghahabi ng banig at buslo. Gumagawa siya ng mga *evelieg* “kuwintas,” *zayandayan* “pulseras,” *sising* “singsing,” *seriyew* “benda sa braso,” *tekluvu* “kuliling,” *singgil* “kuliling sa bukung-bukong,” *seluluy* “singsing sa daliri ng paa,” *penuid* “dekorasyon sa ulo” at iba pang palamuti para sa katawan (Bauzon 1999: 18; Polenda 1989: 367). Dagdag pa, mula nang magkaroon ng sistema ng pangangalakal sa kanilang lugar ay gumagawa na rin ang kababaihan ng bagay-bagay tulad ng mga *souvenir* o *tourist items* na kuwintas, binurdahang damit, o palamuti sa ulo, na pawang mga bahagi ng damit panrituwal ng mga Manobo at maaaring ipagbili bilang mga *native costume*. Gayunpaman, hindi sila ang tagahawak ng pera, at wala silang karapatang mamili o

makisangkot sa kasunduang pinansiyal kaninuman, kung di pinahihintulutan ng bana (Maceda 1968: 26). Kailangan din ang pahintulot ng bana tuwing lumalabas ng tahanan ang asawa. Karaniwang makikitang karga ng ina ang sanggol sa malong na nakatali mula sa balikat nito, habang paroo't parito sa pag-iigib o paghahanap ng kahoy na panggatong, samantalang naglalaro ng baraha ang kalalakihan (Kobe w.p.: 6) o kaya'y nagnganganga at naghuhuntahan (Lopez 1965: 41).

Sa panahon ng pagtanim ng binhi, tinutulos ng lalaki ang lupa sa pamamagitan ng matulis na kahoy na may limang talampakan ang taas. Inihuhulog ng babae ang binhi sa butas bago ito takpan uli ng lupa. Higit na nakakapagod ang gawaing ito ng babae kaysa lalaki. Kapag ipinaubaya sa kalalakihan ang pagtanim, inihahasik lamang ito sa ibabaw ng lupa at di na tinitiyak kung nakapasok nga sa butas o hindi. Nananalig sila na kapag gumabi na'y inililipat ng kidlat sa butas ang mga binhing isinabog (Lopez 1965: 40).

Sa ganitong sistema ng paghahati ng mga gawain, may panahon ang kalalakihan na makisangkot sa mga gawaing sosyo-pulitikal, tulad ng *antang-antang* “pakikipag-usap at pakikipag-kasunduan hinggil sa iba't ibang bagay-panlipunan” at iba pang uri ng pagpupulong (Maceda 1968: 23; Tianero 2002: 67). Subalit, dahil sa pagkawala ng gubat at ng lupa nila, nababawasan ng trabaho ang kalalakihan. Maaari nilang ipaupa ang sarili upang magsilbing kargador ng mga migranteng Bisayang naging may-ari na ng lupa sa kanilang lugar, upang magsaka sa lupa ng mga Bisaya (Lopez 1965: 87; Gaspar 2000: 31) o maging kawani ng mga kompanyang itinatatag sa kanilang lugar (Gaspar 2000: 35). Dahil nadagdagan ang panahong walang ginagawa ang kalalakihan, nalulong na rin sila sa mga bisyo, tulad ng pag-inom at sugal (Kobe w.p.: 5).

KULAMAN

Noong unang panahon, ang dating pangalan ng Ilog Kulaman ay Matihaw. Nagkaroon ng mahabang panahon ng tagtuyot. Natuyo ang Ilog Matihaw. Hinukay ni Kulaman ang putik nito sa paghahanap ng pagkain at may nahuli siyang isda. Ibinalita niya ito sa mga katribu,

at maligaya silang nagsipuntahan sa kinaroroonan ng isda. Doon na sila natulog nang gabing iyon. Ngunit biglang bumuhos ang malakas na ulan, bumaha ang Ilog Matihaw, at nalunod si Kulaman. Iyan ang dahilan kung bakit ipinangalan ang ilog kay Kulaman.

Mga makabuluhang pangyayari ang bumubuo sa kama- layang pangkasaysayan ng mga Manobo. Halimbawa nito ang mga kapinsalaang dulot ng kalikasan, tulad ng baha o tagtuyot; o mga kakaibang penomenon, tulad ng malakas na lindol o eklipse; o mga nakaliligalig na karanasan, tulad ng digmaan o epidemya. Maaari ring nasaksihan at isinalaysay ng isang ninuno ang kamangha-manghang gawain ng kanyang kakontemporanyo, na nagpapatunay ng kadakilaan o katapangan ng kanilang angkan kundi man ng kanilang lipi. Ang mga gunitang ito ay isa pang paraan ng pagtatakda ng panahon, hindi bilang paraan ng panukat ng mga sandali, kundi bilang paglikha ng kaayusang temporal. Hindi siklikal, o umuulit ang panahong ito; bagkus, minsan lamang ito nangyayari kaya nauukit sa kolektibong gunita ng lipi bilang makabuluhang yugto ng kanilang kasaysayan. Ang ganitong pagtatakda ng panahon ay batayan ng pagbuo ng *genealogy* “kasaysayan ng angkan.” Sa gayon ay mahigpit na naiuugnay ng lipi ang kanilang nakalipas sa kasalukuyan (Gil 1982: 14-15).

Dahil nakapaloob ang mga gunitang ito sa anyong pasalaysay, nananatiling buhay na buhay ang mga ninunong pinapaksa, at nadadama ng pamayanan na nakikihalubilo pa rin ang mga ito sa kanila. Halimbawa, mayroong awit ang isang *timu'ay* (katumbas ng Dulangan manugduyuy) ng mga Subanen na nagwawakas sa ganitong linya: “Umakyat ako sa *beklug*, may dala- dalang yantok na nakabuhol, at naroon din nakatayo si Pusung” (Brichoux 2002: 57). Si Pusung ang matalinong bayani ng mga Subanen, na katumbas ni Bebang Tulos.

May tatlong pangunahing batayan upang mapatunayan ng mga katutubong inagawan ng lupa ang kanilang karapatang bawiin ang lupang ninuno (Rata 2001: 186): 1) pagpapatibay ng kasaysayan ng kanilang angkan kaugnay ng lugar; 2) pag-uugat ng kanilang sistemang pangkabuhayan sa kalupaan at katubigan ng lugar; at 3) mga palatandaan (*ancestral landmarks*) ng pamamalagi ng kanilang lipi sa naturang lugar mula pa ng panahon ng kanilang kanununuan.

Ayon sa kasaysayan ng mga Kulaman Manobo, inialay ng kanilang pinakaunang ninuno ang sariling buhay alang-alang sa kanila. Samakatuwid, ang lokasyon ng mga Kulaman Manobo ay minarkahan ng bangkay ng kanilang dakilang ninuno, na hindi na natuklasan pa. Sa gayo'y naging libingan niya na rin ang Ilog Kulaman. Ito ang batayan ng pag-uugat ng mga Kulaman Manobo sa kanilang lugar. Tulad ng gawi ng lahat ng Manobong naninirahan na sa kanilang lugar mula pa sa kanilang kanununuuan, lahat ng anak at inapo ni Kulaman, kasama na ang inunan ng bawat Manobong isinilang dito, ay nakalibing sa kanilang lupain (Polenda: 1989: 60; Arayam et al 2005: 7). Samakatuwid, magkakawing-kawing ang mga salinlahi, at nakaugat ang bawat salinlahi sa lugar na kanilang pinagmulan. Ito ang bumubuo sa kanilang kasaysayan bilang isang lipi.

Kahingian din ng pamahalaang pambansa na ilakip ng mga Manobo sa kanilang deklarasyon ng pag-angkin ng lupang ninuno ang ganitong mga katibayan ng kanilang karapatan sa lupa.

BUNDOK ILIYAN

Noong unang panahon, ang Bundok Iliyan ay karaniwan lamang at walang pangalan. Hindi ito kakaiba sa ibang mga burol na kahanay nito. May isang mangangasong nagnangalang Iliyan na naninirahan sa paanan ng burol. Isang araw, iniwan niya ang kanyang tahanan upang mangaso. Pagbalik niya'y naratnan niya na lamang si Mlat Kum'l, isang busaw na may sandaang hinlalaki. Kinamkam na ni Mlat Kum'l ang lupa't bahay ni Iliyan. Naglaho si Iliyan, at bigla na lamang nakitang bundok na nakatayo sa dating kinaroroonan ng kanyang lupa't tahanan. Ito ang dahilan kung bakit ipinangalan ang burol sa kanya.

Patuloy na nililikha ni Nemula ang mundo tuwing nagbabago ang anyo ng lupa sa pamamagitan ng biglang pagkakaroon ng burol o bundok – o ng lawa o sapa halos sa isang magdamag lamang. Sa mitong tulad nito, napapatunayan ng mga Manobo ang kaugnayan ng unang panahon sa kanilang kasalukuyang mundo (Gil 1982: 15).

Ang mga mito ng isang lipi ukol sa pinagmulan ng mga anyong pangkalikasan sa kanilang kapaligiran ay nagsisilbing katibayan ng kanilang pamamalagi sa lugar nila. Minamarkahan ng Manobo ang kanyang mundo sa iba-ibang paraan, tulad ng pagbansag sa mga bundok o malalaking bato; pagtatakda ng direksiyon batay sa oryentasyong dulot ng isang palatandaang likas; o paghahati-hati ng malawak na lupain (Gil:1982: 20). Nagkakaroon ng kaibhan ang iba't ibang pook sa buong kalawakan ng lupa, dahil nilalapatan ang mga ito ng iba-ibang kahulugan. Samakatuwid, nagtatakda ng iba't ibang espasyo, na may taglay na kabuluhan, batay sa kuwentong nilikha ng Manobo ukol dito. Sa ganitong paraan ay may nililikhang kaayusang pang-espasyo ang Manobo.

May nababanggit din na Bundok Iliyan sa *Ulahingan* ng mga Livunganen-Arumanen Manobo. Ayon sa ulaging na ito, inakyat nina Agyu at ng kanilang tribu ang Bundok Iliyan nang sila'y tumatakas sa mga Magindanaw. Inutusan ni Agyu ang kanyang mga tauhan na magbuhat ng mga bato at troso, habang sila'y umaakyat. Sa tuktok ng bundok, gumawa sila ng iliyang "moog" at dito nila hinintay ang mga mananalakay na Magindanaw. Nang parating na sa paanan ng bundok ang kanilang mga kalaban, pinagulangan sila nina Agyu ng malalaking bato. Pansamantalang nahinto ang kanilang mga kalaban, at nakatakas muli sina Agyu (Cruz 1985: 208-210). Sa bersyong ito, itinatampok ang Bundok Iliyan sa isang yugto sa kasaysayan ng mga Manobo kaugnay ng pananalakay sa kanila ng mga Magindanaw.

Para naman sa mga Dulangan Manobo, ang Bundok Iliyan ay tiyak na tirahan ng napakamapaminsalang busaw na nagngangalang Mlat Kum'l. Kaiba ito sa karaniwang kuwento na hindi tumitiyak sa pook na pinagtataguan ng mga busaw. Inagaw ni Mlat Kum'l ang lupa at tahanan ni Iliyan. Ganito rin ang nararanasan ng mga Dulangan sa mga migrante't banyagang lipi sa kasalukuyan.

Sinasaklaw ng mitolohiya di lamang ang mga paliwanag ukol sa pinagmulan ng mga anyong pangkalikasan at karanasang pangkasaysayan ng isang lipi, kundi pati na ang kasalukuyang karanasan nito. Ang pagdadalumat sa panahon at espasyo ay paraan din upang maunawaan ang nakalipas at kasalukuyang panahon.

PAGSUKAT NG PANAHOON

Lalaki si Adlaw; babae si Bulan. Si Araw ay may pitaka. Nagmumula sila sa magkabilang direksiyon. Minsang sila ay magsalubong, inagaw ni Bulan ang pitaka ni Araw. Nag-init sa galit si Araw. Hinabol niya si Bulan, pero hindi niya mahuli-huli. Labat ng kayamanan ni Araw ay napunta kay Bulan. Ito ang dahilan kung bakit napakainit ni Araw. Ito rin ang dahilan kung bakit, kapag may inaasahan tayong matatanggap o aanihin, ang buwan ang ginagamit nating sukatan ng panahon. Halimbawa, “buwanang suweldo” o “sa susunod na buwan ang ani,” kahit na, sa katunayan, ang matatanggap natin ay biyayang galing sa Araw.

Para sa mga magsasaka, sinusukat ang panahon ayon sa ekolohiya at hanapbuhay. Ang panahon ng pagkain, pagtulog, pamamahinga, mga gawaing pantahanan; ang kahabaan ng araw at gabi; at ang paghahati ng taon ay para-parang ibinabatay sa panahong ginugugol sa bukid (Gil 1982: 14). Halimbawa, nagsisimula ang pagtatanim ng binhi ng palay sa buwan ng Abril o Mayo, dahil ito ang simula ng tag-ulan. Batid ng Manobo na handa nang anihin ang palay kung kulay-ginto na ito at kung tinatangay ang halimuyak ng palay ng bawat ihip ng hangin (Gaspar 2006: 58). Samakatuwid, nababatid ang panahon sa bisa ng pandamang biswal at pang-amoy *olfactory* (Gil 1982: 14).

Namamasukan ngayon ang ilang Dulangan bilang kawani ng mga kompanyang lumalaganap sa kanilang lugar, kaya buwanang suweldo ang kanilang tinatanggap (Gaspar 2000: p. 36). Sa gayon, tumpak pa rin ang buwanang panukat ng panahon, ayon sa kasalukuyang hanapbuhay ng mga Dulangan.

PAGDATING NG MILKANO

Dumating ang mga Milkano/Amerikano, at may dala silang mga gamot. Ngunit mas mabisa ang gamot ng mga Manobo. Ang gamot-Milkano ay pampalusog lamang, samantalang ang gamot Manobo ay nagpapagaling ng mga sakit.

Nang maitatag ang pamahalaang Amerikano sa buong kapuluan, nagpasimula agad ito ng programang pangkalusugan

dahil natuklasan nilang laganap ang iba't ibang nakakahawang sakit sa buong kapuluan. Nagtatag sila ng mga programa sa pagsugpo ng mga epidemya (kolera, ketong, malaria at bulutong). Halimbawa na ang bakuna at pagbukod "*quarantine*" ng mga nakakahawang maysakit (Mactal 2003: 252). Gayundin, ang mga Amerikanong misyonerong dumating sa teritoryo ng mga Manobo ay nagtatag ng programang pangkalusugan bilang bahagi ng kanilang proyektong proselitasyon sa relihiyong Protestante (Kwantes 1989: 94-113). Dahil *preventive medicine* ang binibigyang diin ng programang pangkalusugan sa halip na panggagamot sa sakit, binalewala ng mga Manobo ang sistemang panggagamot ng Amerikano. Walang ebidensyang mabisa ang gamot kung kalusugan lamang ng isang Manobo ang pinagtutuunan di tulad ng gamot na nagtatanggal ng sakit, at malinaw na lumulutas ng suliraning pisikal.

Dagdag pa, mas masalimuot at makulay ang sistema ng panggagamot ng mga Manobo bilang kombinasyon ng kanilang paniniwalang panrelihiyon, buhay-pampamayanan, at karununganang siyentipiko. Ang *bliyan* ay manggagamot, tagapamagitan sa diwata at pamilya ng maysakit, pinuno ng ritwal, at tagapagdaloy ng mga gawaing pampamayanang ginaganap sa okasyong ito. Ang matagumpay na paggagamot sa maysakit ay nagdudulot ng okasyon upang maghunting, mag-awitan, at magsaut ang magkatribu.

Marami at magaganda ang bunga ng okasyon ng panggagamot. Naniniwala silang ang sakit ay parusang dulot ng mga busaw, kaya magkakaroon lamang ng bisa ang katutubong gamot kung magpapakabait ang maysakit o magbabago ng ugali. Sa gayon, paraan ito upang mapanatili ang kaayusang panlipunan. Kaugnay naman ng kanilang sistemang pangkabuhayan, naitatala sa kaisipan ng buong pamayanan kung sino ang may malubhang pangangailangan, upang masakop siya sa kanilang *sawitan*. Ang sawitan ay pagbabahaginan ng ani, kabilang ang mga katribung hindi makatulong sa bawat gawain ng pagsasaka, dahil mahina o may kapansanan, tulad ng mga matanda at mga maysakit, o dili kaya'y may lehitimong dahilan upang lumiban sa gawain, tulad ng Datung kinaon upang mamuno sa isang antang-antang sa ibang bayan (Aging 1997: 10).

SI HARRY HAL'N, ANG UNANG MILKANO

Ang unang Milkano ay may suot na relo sa kaliwang pupulsuhan at isa pang relo sa kanan. Sa bisa ng kanyang kaliwang relo, natitiyak niya ang oras sa pinakaultimong segundo, di tulad ng mga Manobo na hindi natitiyak ang eksaktong oras. Ang kanang relo naman ng Milkano ang kanyang sinasangguni upang bigyan siya ng ideya kung anong makina ang iimbentuhin para sa bawat gawain. Ito ang dahilan kung bakit ubod ng yaman ang Milkano.

May katutubong panukat ng panahon ang mga Manobo, pangunahin na ang *bellatik* “konstelasyon.” Ang Amerikano nama’y kaliwang relo ang ginagamit sa pagsukat ng tagal ng panahon. Sa kanang relo nakatago ang lahat ng ideyang teknolohikal na nagpapasulong sa kaunlaran ng Amerikano. Tulad ni Bebang Tulos, ginagamit din ng Amerikano ang katalinuhan upang lampasan ang mga hangganan ng likas na kakayahan. Samakatuwid, isang moderno at banyagang katumbas ni Bebang Tulos ang Amerikano na matalino at bayani ng kultura ng sariling lipi. Si Bebang Tulos ay bayani ng agrikultura, samantalang ang Amerikano ay bayani ng teknolohiya. Ito ang dahilan kung bakit talo ang mga Manobo sa mga Amerikano sa paghanap ng kasaganaan.

PAGLALAGOM: ANG PANANAW KOSMOLOHIKAL SA MGA DUYUY NGA TRAKI NI LAMBAY BELIYAN

Lokasyon ng tao at ang kaugnayan nito sa iba’t ibang bahagi ng mundo ang nagbibigay-depinisyon sa iba’t ibang aspekto ng buhay-Dulangan. Isinasalaysay sa isang traki kung paano naipit ang pinakaunang Manobo na si Ine Tomig’l sa pagitan ng langit at lupa. Napaghiwalay niya ito ngunit nagbunsod ito ng kabutihan at kasamaan sa mundo. Paulit-ulit na lumilitaw na tema ang pagkutkot sa lupa sa paghahanap ng pagkain, simbolo ng kaparusahang itinadhana sa mga Dulangan.

Sinubok pasukin ng matalinong si Bebang Tulos ang langit, subalit kabaligtaran ang nangyari – naging sanhi ito ng pagkalikha ng impiyerno. Maaaring sabihin na ang ginawa ni Bebang Tulos ay pagtatangkang pag-isahin muli ang langit at lupa para sa kapakanan

ng sangkatauhan. Lamang, nakalikha ito ng pangatlong suson na siyang nagsisilbing pook ng kaparusahan para sa sangkatauhan – ang impiyerno.

Isang baryasyon sa tema ng pagnanais na pasukin ang langit, o na ipagkaisa ang langit at daigdig, ang traking nagpapaliwanag ng di-pagkakaunawaan ng iba't ibang tribu ng mga Manobo. Naisipan nilang gumawa ng toreng abot-langit, subalit walang nagkukusang kumilos at gumawa, bagkus ay nagtuturuan sila ng gawain. Ang ganitong katamaran ang sanhi ng kalituhan at paghihiwalay.

Kapansin-pansin sa halos lahat ng mga traki ang pagbibigay-diin ng mga Dulangan sa pagiging busabos ng kanilang lipi, at sa hirap ng paghahanap ng pagkain. Sa kanilang traki hinggil sa paglikha ng mundo, ang lupa ay nilikha upang tubuan ng mga halaman, subalit kailangan pa ring maghirap ang mga Dulangan sa paghahanap ng mga halamang makakain. Taliwas ito sa kabutihang-palad ng mga Amerikanong may suot na relo sa magkabilang kamay, at ang mga relong ito ang gumagabay sa kanila upang mapadali ang kanilang mga gawain at lalo pang madagdagan ang di na mabilang na kayamanan.

Maibubukod ang mga liping Manobo sa Muslim batay sa kanilang kinatatagpuan: ang Manobo'y nananatili sa bundok dahil mas ginusto niya ang buhay-mahirap kaysa magpatuli, samantalang naging masagana ang kanyang kapatid na naging Muslim dahil nanirahan ito sa kapatagan. Kapansin-pansin ding *tsunami* ang ginamit na imahe sa pagsalakay ng mga Muslim sa mga Manobo noong siglo ikalabing-apat.

Ayon sa isa pang traki, naitatag ang bayan ng Kulaman nang magkaroon ng malaking baha at nalunod si Datu Kulaman. Nagsisilbing hanggahan ng munisipyo ng Kulaman ang Ilog Kulaman na siya ring batis ng buhay para sa mga residente, sagisag ng pag-aalay ng Datu ng kanyang buhay alang-alang sa kanyang mga tauhan.

Sa di kalayuan, matatanaw ang isang burol na may kakaibang tugatog, dahil ito ang pinakamatarik at pinakamatulis sa mga burol na nakapaligid sa Kulaman. Iliyan ang tawag sa burol na ito. Ayon sa traki ni Lambay Beliyán, may isang mangangasong nagngangalang

Iliyan na naninirahan sa paanan ng burol. Bigla siyang naglaho nang pinanghimasukan ng isang busaw ang kanyang buhay. Binansagang “Iliyan” ang burol bilang bantayog para sa kanya.

Nang usisain ko ang mga taga-Kulaman hinggil sa Bundok Iliyan, may isang migranteng Ilonggo na nagbigay ng kanyang haka-haka. Marahil, aniya, ang Bundok Iliyan ay halaw sa hele-hele, dahil kahugis daw nito ang isang ina na naghehele ng kanyang sanggol. Maaaring ang haka-hakang ito ay batay sa unang taludtod ng hele-hele ng mga Ilonggo: “Ili-ili, tulog anay / Wala diri imo nanay. . . .” Tumpak na simbolo ng pagbabago sa demograpiya ng Kulaman ang sapin-saping paliwanag ukol sa etimolohiya ng katagang “Iliyan.”

Ito ang mundo ng mga Dulangan. Saan man sila makarating, bunsod ng mga kaguluhang mamamagitan sa iba’t ibang pangkat na hindi nila kinabibilangan, ng pag-aagawan sa lupang kailanma’y hindi nila itinuturing na pag-aari ninuman, o ng pagkamdang ng mga bundok at likas na kayamanang taglay ng mga ito, patuloy nilang ipinapaliwanag ang kanilang pagkakakilanlan sa bisa ng bundok, burol, patag, at ilog – mga anyo ng kalupaan at katubigan na bumubuo sa kalawakan at nagsisilbing balangkas ng kanilang diskurso sa paglikha ng kanilang kasaysayan at sa paghubog ng kanilang pagka-Manobo.

ENDNOTES

¹Papel ng pananaliksik para sa G.E. Professorial Chair 2005-2006.

²**Duyuy** –awit; hal. *duyuy nga traki* (awit na pasalaysay); *duyuy nga iniwanen* (luksang awit); *duyuy nga oy-oy* (awit ng panghehele).

SANGGUNIAN

Arayam, Manuel et al. (2005). *A Voice from Mt. Apo: Oral and Written Essays on the Culture and World View of the Manobo*. Salin ni Ena E. Vander Malen. Manila: Linguistic Society of the Philippines.

Bauzon, Leslie C. (1999). *People of the Upstream: A Reconstruction of Manobo Social Reality*. Quezon City: CSSP Publications.

Brichoux, Felicia, tagasalin at pat. (2002). *A Voice from Many Rivers (Su Gesalan Nu Nga Subaanen di Melaun Tinubigan): Central Subanen Oral and Written Literature*. Written and recounted by 30 Subanen. *Philippine Journal of Linguistics: Special Monograph Issue*, 42. Manila: Linguistic Society of the Philippines.

Cruz, Patricia M. (1985). Agyu: Isang *Ulaging* Manobo. Nasa *Antolohiya ng mga Panitikang Asean: Mga Epiko ng Pilipinas*, inedit nina Jovita V. Castro et al. Quezon City: Nalandangan Inc.: 195-360.

DuBois, Lauretta J. at Carl D. DuBois, pat. (2005). Tagabawa Texts. *Studies in Philippine Languages and Cultures*. 14. Manila: Linguistic Society of the Philippines, Summer Institute of Linguistics.

Gaspar, Karl (2006). *Being Sent: Redemptorist Missions in Mindanao 1975-2005*. Quezon City: Claretian Publications.

Gaspar, Karl (2000). *The Lumad's Struggle in the Face of Globalization*. Davao City: AFRIM.

Gil, Sam D. (1982) *Beyond "The Primitive": The Religions of Nonliterate Peoples*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall Inc.

Kwantes, Anne C. (1989). *Presbyterian Missionaries in the Philippines: Conduits of Social Change (1899-1910)*. Quezon City: New Day Publishers.

Lopez, Rogelio M. (1965). Agricultural practices of the Manobo in the interior of southwestern Cotabato, Mindanao. M.A. thesis, University of San Carlos.

Maceda, Marcelino (1968). Manobo society: Selected patterns and possible change. Nasa *Dr. H. Otley Beyer: Dean of Philippine Anthropology (A Commemorative Issue)*. Inedit ni Rudolf Rahmann, SVD, at Gertrudes Ang. Cebu City: San Carlos Publications: 21-30.

Mactal, Ronaldo B. (2003). Sakit at kalusugan sa Visayas sa simula ng siglo 1901-1910. *The Journal of History*. Inedit ni Gil G. Gotiangco Jr. 49: 251-274.

Majul, Cesar Adib (1999). *Muslims in the Philippines*. Quezon City: University of the Philippines Press.

Maquiso, Elena (1977). *Ulabingan: An Epic of Southern Philippines*. Dumaguete City: Silliman University.

Polenda, Francisco C. (1989). *A Voice from the Hills: Essays on the Culture and World View of the Western Bukidnon Manobo People*. Sinalin at inedit ni Richard E. Elkins. Manila: Linguistic Society of the Philippines.

Rata, Elizabeth (2001). The indigenization of ethnicity. *Nasa Places and Politics in an Age of Globalization*. Inedit nina Roxann Prazniak at Arif Dirlik. Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers Inc.

Tianero, Rafael C., O.M.I. (2002). Direct Violence and Christianity among Manobo Converts. Ph.D. dissertation, Ateneo de Manila University.

**MGA MAKINILYADONG DOKUMENTO
SAPAG-IINGAT NG TRI-PEOPLE CONCERN
FOR PEACE, PROGRESS AND DEVELOPMENT
OF MINDANAO, INC. (TRICOM)**

Aging, Sultan Bisual (1997). Nesesebeen Manobo Dulangan Organization (NMDO) Barangay Poloy-poloy, Lebak, Sultan Kudarat. Deklarasyon ng Pag-angkin ng Lupang Ninuno. Nasa *Compilation of Mindanao Ancestral Domain Claim (MADC)*.

Kobe, Datu Embeng et al. (w.p.). Kulaman Manobo Dulangan Organization, Municipality of Sen. Ninoy Aquino, Province of Sultan Kudarat. Resolution. Nasa *Compilation of Mindanao Ancestral Domain Claim (MADC)*.

Royandoyan, Romeo C. at Renato Atillo (2000). Land hunger and polarization in Mindanao.

PANAYAM

Baha Lambay Beliyán, Kulaman, Oktubre 2002 at Mayo 2003.

Dalembang, Junito. Kulaman, Oktubre 2002 at Mayo 2003.

APPENDIX A

**NESESEBEEN MANOBO DULANGAN ORGANIZATION
[NMDO] BARANGAY POLOY-POLOY,
LEBAK, SULTAN KUDARAT
(SA PAG-IINGAT NG TRICOM, DAVAÓ CITY)**

Kami, mula sa Konseho at Pamunuan ng Nesesebeen Manobo Dulangan Organization [NMDO] na nagrerepresenta sa lahat na kasapi ng nasabing samahan, na lahat ay nasa legal at tamang edad at naninirahan sa Munisipalidad ng Lebak sa Lalawigan ng Sultan Kudarat, Pilipino, batay sa aming mga katutubong batas at alinsunod sa saligang batas ng Pilipinas, ay nagkakaisa at ganap na nagpapahayag na:

1. Kaming lahat ay mga katutubong Dulangan Manobo na naninirahan sa munisipalidad ng Lebak.
2. Kami, sampu sa aming mga kaanak ay naninirahan sa lugar na ito sa loob ng mahabang panahon at ang teritoryong ito ang siyang tirahan pa nang aming mga kanunununoan bago pa man dumating ang mga mananakop sa Pilipinas at ito ay kasalukuyang sumasaklaw sa ilang bahagi ng barangay ng Poloy-poloy sa munisipalidad ng Lebak na tinatayang may lawak na APAT NA LIBO AT LIMANG DAANG EKTARYA [4,500] ng lupain.
3. Ang mga lupang ito ay aming inaangkin bilang lupang ninuno sa mga sumusunod na likas na palatandaan, tulad ng: Ilog Meles sa Timog na bahagi ng Barangay Poloy-poloy hanggang sa Tudok Kedlaya sa Sitio Abogado na nasa katimugang bahagi, patungo sa bulubundoking bahagi ng Sitio Bagayan sa hilaga at ang mga sapa sa bulubundukin ng Sitio Balacayan sa kanluran.

Kalakip dito ang mga kinikilalang alienable and disposable lands at ancestral landmarks sa Barangay Poloy-poloy tulad ng mga sumusunod. Tudok Buto, Tudok Epaw, Tudok Malantaw, Tudok Pagayaw, Tudok Tubang, Tinggulan, Bato Ladawas, Ilib Masabak, Lagaslas o Siling Biti, Sutak Kafay at ilan pang mga ilog at sapa tulad ng Badyangon, Mapikong, Meles, at Megaga.

4. Ang mga karagdagang katibayan sa aming pag-aangkin at posisyon sa nasabing lupaing ninuno ay ang mga sumusunod: Historical Background of the Claim, Pictures, Map of the Area Petitioned, List of Petitioners, Supporting Group and its Members.
5. Kami ay nagsagawa ng dokumentong ito bilang pagtugon at alinsunod sa mga nakasaad sa Department Administrative Order No. 2 [DAO 02] series of 1993 ng Department of Environment and Natural Resources, na kumikilala at nagre-respito sa karapatan naming angkinin ang aming Lupaing Ninuno.

BILANG PAGPATUNAY ng aming pamamahayag, kami ay boluntaryong lumagda sa dokumentong ito ngayong ika _____ ng _____, 1997, sa _____.

Sultan Bisual Aging
Res. Cert. No. 100033979 C
Issued on: January 17, 1997
Issued at: Lebak, Sultan Kudarat

APPENDIX B

**KULAMAN MANOBO DULANGAN ORGANIZATION
MUNICIPALITY OF SEN. NINOY AQUINO
PROVINCE OF SULTAN KUDARAT**

RESOLUTION

WHEREAS, the 1987 Constitution of the Republic of the Philippines has articulated some provisions relative to ancestral domain, specifically the recognition and respect of our ethnic integrity, and the protection and preservation of our slowly vanishing tradition and culture;

WHEREAS, the DENR Department Administrative Order No. 2, series of 1993; Sec. 13, R.A. 7586, 1992 and Special Order No. 25, S. 1993 were passed and disseminated with the aim of enfleshing the Constitutional provisions with respect to ancestral lands and ancestral domain;

WHEREAS, we, the Manobos of the Municipality of Sen. Ninoy Aquino, Sultan Kudarat, have lived in our respective sitios and barangays for such a long time, much ahead of the non-Manobo residents;

WHEREAS, the present Manobo residents are the 5th, 6th, 7th, 8th, 9th, even 10th, or 11th generation of Manobos living in these sitios and barangays in the above named municipality;

WHEREAS, we deem our places of habitation as legacies of our ancestors who had cultivated these places from the start of their stay here and left these for us, their descendants;

WHEREAS, we have formed an organization named Kulaman Manobo Dulangan Organization [KMDO] as a forum wherein to ventilate our interests and sentiments;

WHEREAS, we have united further to manage, develop our resources, and take possession of the barangays and sitios, namely Gapok, Kiadsam, Bugso, Nati, Langgal, Lagubang, Kulaman, Kuden;

WHEREAS, our claim to our ancestral domain consists of an estimated thirty thousand [30,000 has.] hectares;

WHEREAS, we have sufficient resources and abilities to develop our means of livelihood, manage our tribe and preserve our culture;

SO THEREFORE, we the lumad Manobos, under the banner of the Kulaman Manobo Dulangan Organization, in the Municipality of Sen. Ninoy Aquino, Sultan Kudarat, appeal to the agency of the government, the Department of Environment and Natural Resources and to the Provincial Special Task Force on Ancestral Domain [PSTFAD], to give due recognition to our claim on our ancestral domain.

The undersigned officers of the KMDO, representing the Manobos of the different barangays and sitios, affix our signature here to signify our interest and desire to lay claim to our ancestral domain under the precepts and governance of the previously mentioned documents.

Signed:

Datu Embeng Kobe, President; Datu Patian Bandala, Vice-President; Helen Dakias, Secretary; Eda Dakis, Treasurer; Datu Mantiko Watamama, PIO; Datu Iyo Agba, PIO; Uda Margos, Auditor; Sultan Rey Dakias, Adviser; Datu Ansadan Minum, Adviser

*Si **Rosario Cruz-Lucero** ay Propesor sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas, Unibersidad ng Pilipinas Diliman. Siya'y premyadong kuwentista sa Ingles at Filipino, at isang tagasalin at kritiko sa larangan ng Aralin at Literaturang Pilipino. Nagtuturo rin siya ng Creative Writing sa Department of English and Comparative Literature. Nakatuon ang kaniyang mga pananaliksik at panulat sa panitikan at kultura ng sentral at timog Pilipinas.*